

واکاوی و ارزیابی جایگاه اخلاق در کالبد معماری و شهرسازی مدینه فاضله خواجه نصیرالدین طوسی (نمونه موردی: کتاب اخلاق ناصری)

(صفحات ۳۷ تا ۶۴)

سولماز بابازاده اسکویی^۱ * علی زینالی عظیم^۲

پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴

دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۰

چکیده

رؤیای شهر آرمانی از دغدغه‌های انسان معاصر جهت کاهش دردها و گذر از مشکلات و سختی‌ها و نوعی اندیشه دفاعی بشر در برابر دل‌تنگی‌های زمانه می‌باشد. رویکردها، مفاهیم و نظریاتی که ریشه در اندیشه‌های متفکران غربی دارد، به علت عدم تناسب و هماهنگی با شرایط فرهنگی، مذهبی و غیره، نتوانسته پاسخ قطعی به مشکلات پیچیده شهرهای ایرانی-اسلامی باشد. پژوهش حاضر در پی استخراج اندیشه‌ها و نظریات خواجه‌نصیرالدین طوسی در حوزه مرتبط با مسائل معماری و شهرسازی و شناسایی ویژگی‌های یک شهر مطلوب است. روش مورد استفاده در این پژوهش کیفی و رویکرد نظری غالب، تحلیل محتوایی است که با استفاده از مطالعه کتاب اخلاق ناصری و اسناد و مدارک موجود انجام شده است. خواجه در کتاب اخلاق ناصری برای تفسیر آرمان‌شهر و راه‌های رسیدن به آن از اشخاص، مشاغل و علوم تأثیرگذار در ساخت و ساز، انواع تقسیمات کشوری و انواع فضاهای معماری با ذکر ویژگی‌های کالبدی بهره گرفته است. نتایج حاکی از آن است که با انطباق عقل، حکمت و عدالت که به عنوان منشأ فضایل اخلاقی و سعادت بشری است و باور به حق و معاد و تلاش در جهت انجام کارهای نیک در کنار شرایط کالبدی که زمینه‌ساز فراهم نمودن شهر آرمانی خواجه است، می‌تواند راهگشای مفیدی برای ترسیم شهر ایرانی-اسلامی باشد.

واژگان کلیدی: نصیرالدین طوسی، اخلاق، اخلاق ناصری، آرمان‌شهر، کالبد معماری و شهرسازی.

solmazbabazade@yahoo.com
al.zeynaly@gmail.com

۱- استادیار گروه معماری، واحد اسکو، دانشگاه آزاد اسلامی، اسکو، ایران (نویسنده مسئول)؛
۲- استادیار گروه معماری و شهرسازی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران؛

۱- بیان مسئله

در تمام زمان‌ها و مکان‌ها، تصور شهر آرمانی و راه‌های رسیدن به وضعیت مطلوب جامعه بشری جهت گذر از مشکلات، ناکامی‌ها و رنج‌های موجود در جامعه از مسائل و دغدغه‌های انسان بوده است تا به جامعه‌ای آرمانی با بهترین امکانات پای گذاشته و سعادت انسان در تمام زمینه‌ها تحقق یابد (حسنی‌فر، ۱۳۹۷: ۱-۲). در رؤیای جامعه آرمانی انسان، آینده‌ای بهتر و سامان‌یافته‌تر بوده که در آن اثری از نابسامانی موجود جوامع نباشد (رستمی و ملائکه، ۱۳۹۷: ۱۷۳). هر یک از اندیشمندان بزرگ تاریخ، تصویری خاص از رؤیای بهشت موعود زمینی را در اسناد تاریخی ترسیم نموده‌اند (فرشید و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۲). رؤیای بهشت این جهانی، جایی است که اثری از رنج، اندوه، بیماری، مرگ، کهن‌سالی، فنا و نیست اما آرمان‌شهر حاصل اندیشه و در واقع، توصیف آرمانی از همه سازمان‌ها، راه و روش زندگانی، آموزش، فرمانروایی و... است (اصیل، ۱۳۹۳: ۲۴).

کاهش دردها و رنج‌ها و بازگو نمودن معایب و محاسن جوامع از انگیزه‌های طرح این شهر خیالی بوده است (عباس‌پور اسفدن، ۱۳۹۳: ۱۷۹). آرمان‌شهر یک دید فرهنگی به وضعیت ایده‌آل انسانی است. گرچه مطالب آن از نظر فرهنگی متفاوت است، اما دیدگاه‌های آرمان‌شهر در همه فرهنگ‌ها وجود دارد، بنابراین تفکر آرمان‌شهر یک پیشرفت انسانی گسترده است. دیدگاه آرمان‌شهری می‌تواند با فعال کردن انگیزه‌ای برای انتقاد و تغییر وضع موجود، شهروندان را درگیر فرآیندهای اجتماعی خود کند (Kashima & Fernando, 2020: 102). بهره‌گیری از رویکردها و مفاهیم و نظریات مطرح در ارتباط با مسائل شهری که ریشه در اندیشه‌های متفکران غربی دارد، گاهی به صورت محدود، راهکاری مناسبی برای بهبود مسائل شهرهای ما بوده است، اما با توجه به عدم تناسب راهکارها با زمینه مورد نظر و عدم هماهنگی با شرایط فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و سیاسی، نتوانسته پاسخ قطعی به مشکلات پیچیده نظام‌های مرتبط با شهر ایرانی-اسلامی باشد. در راستای حل مشکلات و چالش‌های شهری و اعتلای جایگاه شهرنشینی و شهرسازی، بهره‌گیری از دیدگاه‌ها و نظریات اندیشمندان ایرانی که در ارتباط با مسائل و دغدغه‌های مرتبط با شهرهای ایرانی-اسلامی، راهکارهایی ارائه نموده‌اند، می‌تواند راهگشای مسائل پیچیده موجود در شهرها باشد (صارمی و زواره،

۱۳۹۷: ۸۰-۷۹). در این میان، خواجه نصیرالدین طوسی از دانشمندان بزرگ ایرانی، در آثار خود با تلاش در بهبود وضع اجتماعی و فردی، گنجینه‌ای از ذخایر بزرگ علمی و ادبی از خود برجای گذاشته است، لذا لازم است بر اساس موازین اصولی و منطقی، حقایق گفتار و زوایای تاریک و مبهم آثار خواجه مورد بررسی قرار گیرد (دبیری نژاد، ۱۳۸۶: ۲۷).

سوالاتی را که می‌توان برای این پژوهش در نظر گرفت عبارتند از:

- آرمان‌شهر خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب اخلاق ناصری چه مؤلفه‌هایی دارد؟
- جایگاه اخلاق در کالبد معماری و شهرسازی مدینه فاضله خواجه نصیرالدین طوسی چیست؟

هدف پژوهش، تبیین چستی و تعیین ساختار معماری و شهرسازی آرمان‌شهر خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب اخلاق ناصری است تا بتواند در وهله اول، اندیشه‌ها و نظریات خواجه نصیرالدین طوسی را در حوزه مرتبط با مسائل معماری و شهرسازی استخراج نموده و در مرحله بعد، مهم‌ترین ویژگی‌های یک شهر مطلوب از دیدگاه وی را شناسایی نماید؛ لذا این مقاله در صدد تبیین آن بخش از دیدگاه‌های خواجه نصیرالدین طوسی است که می‌تواند ارمغانی نفیس و پیام‌هایی جذاب و تازه برای روزگار معاصر به ارمغان آورد.

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱. ادبیات تجربی

در بررسی پژوهش‌های صورت یافته به دو دسته از اسناد بر می‌خوریم: پژوهش‌هایی که در ارتباط با شرح احوال و آثار خواجه نصیرالدین بوده است و دسته دوم، پژوهش‌های است که در ارتباط با آرمان‌شهر مورد نظر خواجه در عرصه‌های مختلف علوم مورد بررسی قرار گرفته است. در زیر به شرح آن‌ها پرداخته می‌شود.

مدرسی (۱۳۷۹) در کتاب «سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی» در بخش اول، به شرح و توضیح خاندان خواجه نصیرالدین طوسی و در بخش دوم به بررسی آثار علمی و عقاید فلسفی و تألیفات وی از جنبه‌های مختلف همچون ریاضی، اخلاق، تفسیر، تاریخ، جغرافیا، فقه، طب، ادبی، علم منطق، کلام و غیره پرداخته است.

مدرس رضوی (۱۳۸۶) در کتاب «احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی» درباره

زندگی، احوال، اندیشه‌ها، اساتید خواجه، چند نفر از فضیلتی معاصر وی، همکاران و دستیاران خواجه در رصدخانه مراغه، شاگردان وی، آثار و اشعار خواجه مطالبی دارد. یکی از مهم‌ترین منابع و مأخذ زبان فارسی برای آشنایی با آثار و اندیشه‌های خواجه است.

شریعت و نادری باب‌اناری (۱۳۹۰) در مقاله «جدال اخلاق و سیاست در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی و نیکولو ماکیاولی»، با مقایسه نظریات اخلاقی و سیاسی آن‌ها، بیان می‌کنند که نقطه عزیمت خواجه در طرح حکومت مطلوب، اخلاق و سعادت در نظام فکری وی معطوف به جهانی فراتر از جهان زمینی و تجویز وی معطوف به مصلحت جامعه اسلامی است، حال آنکه نزد ماکیاولی، سیاست به عنوان هدف و سعادت، معطوف به این جهان و تجویز وی معطوف به وحدت نظام مختار است.

ابراهیمی دینانی (۱۳۹۹) در کتاب «نصیرالدین طوسی، فیلسوف گفتگو» پس از بحث و بررسی در آثار متعدد و گوناگون خواجه به این نتیجه رسیده است که قدرت سخن و توانایی گفت‌وگو از جمله خصلت‌هایی است که می‌توان او را با این ویژگی شناسایی کرد؛ به همین دلیل خواجه را «فیلسوف گفتگو» نام نهاده است.

نبی‌لو (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی نظریه و آرای خواجه‌نصیرالدین طوسی در تعلیم و تربیت انسان و نظام ارزشی حاکم بر آن» با بررسی نظام ارزشی مورد نظر خواجه در کتاب اخلاق ناصری بیان می‌دارد که خواجه ریشه ارزش‌ها را هم به فطرت و سرشت انسان بر می‌گرداند و هم جامعه و اطرافیان را در سمت و سو دادن به ارزش‌ها مؤثر می‌داند، همچنین ارزش‌ها تا وقتی که از ناحیه خداوند و عالم غیب مراقبت شوند، کامل هستند.

قربان‌خانی و ابن‌الرسول (۱۳۹۱) در مقاله «مقایسه دو کتاب اخلاق ناصری و اخلاق محتشمی» تفاوت‌های این دو کتاب را چنین بیان می‌دارد: خواجه در کتاب اخلاقی ناصری، مصنف و صاحب رأی است و روش منطقی و فلسفی دارد و به تعریف کردارهای اخلاقی می‌پردازد. این کتاب نثری دشوار دارد و بیشتر مناسب حال پادشاهان است؛ حال آنکه کتاب اخلاق محتشمی نثر خطابی و بسیار ساده و روان دارد و مفید حال عموم مردم است و خواجه در این کتاب مؤلف و گرد آورده است و به عنوان ناقل و راوی عمل کرده است. شباهت‌های این دو کتاب را: سعادت، مکارم اخلاقی، صداقت، معالجه بیماری‌های مختلف، شجاعت، مجالست با خوبان و پرهیز از بدان ذکر می‌کنند.

احمدپناه (۱۳۹۳) در کتاب «مشاهیر تشیع: خواجه نصیرالدین طوسی (تأملی بر یک

تعامل خواجه نصیرالدین با اسماعیلیان نزاری)» به بررسی زندگی‌نامه خواجه، فعالیت‌های علمی و فرهنگی، جایگاه علمی، معرفی آثار علمی ایشان و همچنین به ارتباط خواجه با اسماعیلیان نزاری و پیوستن وی به قلعه‌های آنان با هدف توسعه علم و فرهنگ و تمدن اسلامی اشاره نموده است.

برخورداری (۱۳۹۴) در مقاله «درآمدی تطبیقی بر ماهیت مدینه فاضله در آرای فارابی و خواجه نصیرالدین طوسی» می‌نویسد که فارابی با مبنا قرار دادن فلسفه و با تأکید بر استدلال‌های فلسفی و نظری، مدینه فاضله خود را طرح‌ریزی می‌نماید، اما خواجه در قالب مسائل فلسفی - کلامی و با بسط نظریه نظام امامت شیعی و با ابعاد عملی و تشریحی آرمان‌شهر خود را طرح‌ریزی نموده است.

کلباسی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی تطبیقی اندیشه اخلاقی ارسطو و خواجه نصیرالدین طوسی» بیان می‌کنند: در اندیشه اخلاقی ارسطو و خواجه «عدالت» به عنوان ریشه فضایل و سعادت بشری می‌باشد و اخلاقیات، مبانی و پایه‌های عینی و واقعی دارند. خواجه بر خلاف ارسطو، عقیده داشت که در به دست آوردن معرفت کامل در مورد ویژگی‌های اخلاقی، علاوه بر عقل باید از شریعت یاری جست.

حسینی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «واکاوی و ارزیابی مفهوم سعادت در دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی» می‌نویسد: بر اساس نظر خواجه، انسان باید جهت سعادت خود، حکم عقل را پیشه خود سازد. وی سعادت را همانند ارسطو عین کمال می‌داند. نازل‌ترین مرتبه سعادت مربوط به حیات مادی و متعالی‌ترین مرتبه سعادت (سعادت تام)، مربوط به حیات اخروی است.

نانسی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «نظریه عدالت سیاسی در آرای خواجه‌نصیرالدین طوسی» رئیس اول مدینه را دال مرکزی اندیشه عدالت سیاسی خواجه می‌داند که خواجه در حوزه گفتمان‌گونگی با جذب دال‌های شناور در تثبیت نظام معنایی و هویت بخشی فردی و جمعی مردم برمی‌آید؛ لذا رئیس اول مدینه، عامل جاری شدن عدل الهی در مدینه فاضله است.

صادقی (۱۳۹۷) در مقاله «نگرش فلسفی خواجه‌نصیرالدین طوسی به مدیریت و اقتصاد خانواده» رویکرد خواجه در تدبیر منزل، چگونگی اداره و چاره مشکلات خانواده را مورد تحلیل قرار می‌دهد. در دیدگاه خواجه، مدیر منزل با تشخیص عیب‌های اعضای

خانواده و با چاره‌اندیشی در جایگاه یک فرد باتجربه برای حل مسائل تلاش می‌نماید. ترکشوند و خواجه نایینی (۱۳۹۷) در مقاله «مقایسه تطبیقی مفهوم مدینه آرمانی در آراء متفکران اسلامی» می‌نویسند: خواجه در توصیف مدینه آرمانی متأثر از اندیشه‌های فارابی است، اما بوعلی سینا متأثر از ایران باستان و فلسفه یونانی است. اجتماعات انسانی در شهر آرمانی خواجه، بر اساس خوبی و بدی به فاضله و جاهله تقسیم می‌شوند، اما بوعلی سینا نقطه آغازین اجتماعات انسانی را پذیرفتن اجتماعی بودن مردم می‌داند. خواجه اشتراکی بودن رئیس مدینه در صورت جمع نشدن ویژگی‌هایی برای رئیس را بیان می‌نماید، اما بوعلی سخنی از اشتراکی بودن ریاست به میان نمی‌آورد.

سانتی کاوری^۱ (۱۳۹۸) در مقاله «تأثیر اخلاق ناصری بر اشکال و فضاهای شهر امپراتور اکبر (فاتح‌پور سیکاری)^۲» با تمرکز بر چهار فضای تعامل در این شهر: مسجد جامع^۳، دیوان اعظم^۴، عبادت‌خانه^۵ و بازارها^۶ که در متون اخلاقی فارسی از شرایط تحقق یک شهر عادلانه یاد شده است، بیان می‌کند که فضاهای معماری این شهر با ایده‌های شهر بافضیلت ارتباط دارد. شهری که توسط یک فیلسوف، پیامبر، پادشاه اداره می‌شد و افراد در یک جامعه تعاونی از طریق اجراهای روزانه و هفتگی نماز، داوری، مناظره‌ها و خرج کردن در این فضاها زندگی می‌کردند. از افراد امپراتوری اکبر دعوت شده بود تا در یک پروژه بزرگ با هدف ساختن یک امپراتوری ماندگار که در کنار هم تلاش کنند. این شهر با دقت در پاسخگویی به نیازهای عملی و متافیزیکی شهروندان و تمایل حاکم برای یافتن جامعه‌ای پایدار و صلح‌آمیز طراحی شده است.

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در پیشینه این پژوهش آشکار می‌گردد که تنها در مقاله خانم سانتی کاوری، چهار فضای مسجد، دیوان اعظم، عبادت‌خانه و بازار ابزاری برای آوردن مفاهیم اخلاقی بیان‌شده در کتاب اخلاق ناصری می‌باشند و مجموعه جدیدی از هنجارهای اجتماعی و مذهبی را با مدیریت یک فیلسوف، پادشاه در شهر امپراتور اکبر، برای یافتن جامعه‌ای پایدار و صلح‌آمیز معرفی می‌کند، اما وی

1- Santhi Kavuri
2- Fatehpur Sikri
3- Jami Masjid
4- Diwan-i Aam
5- Ibadat khana
6- Markets

تلاشی برای آشکار ساختن ویژگی‌های کالبد معماری و شهرسازی در مدینه فاضله خواجه نصیرالدین طوسی انجام نداده است. از این روی می‌توان این پژوهش را گام نخست در پژوهش در عرصه معماری و شهرسازی برای یافتن پاسخی در جهت مشکلات و چالش‌های شهرهای ایرانی-اسلامی از طریق بررسی اصول و معیارهای یک شهر مطلوب ایرانی-اسلامی در یکی از آثار ارزشمند و مکتوب خواجه دانست.

۲-۲. ادبیات نظری

۲-۲-۱. آرمان‌شهر و دیدگاه‌های مرتبط با آن

یوتوپیا^۱ واژه‌ای ساخته‌شده توسط تامس مور^۲ که از راه کتابی با همان نام شناخته شد و در سال‌های بعد در آثار بسیاری در اروپا درباره جامعه آرمانی راه یافت. یوتوپیا از ریشه یونانی ou-topos به معنای «هیچستان» است که شهاب‌الدین سهروردی، آن را ناکجاآباد می‌نامد (مور، ۱۴۰۰: ۲۳). در کتاب فرهنگ تاریخ اندیشه‌ها، برای واژه اتوپیا در لغت یونانی، دو معنای اتوپوس به معنی «جای خوب» و در اتوتوپوس به معنی «هیچ جا» آمده است. متون اتوپایی، گاهی نمایانگر نظام‌های اجتماعی خوب و گاهی تصاویری خیالی تحقق‌ناپذیر از کمال مطلوب می‌باشند (واینر، ۱۳۸۵: ۱۴۵). از واژه اتوپیا در فرهنگ فارسی، با نام «شهر بی‌مکان»، «بی‌نام شهر»، «آرمان‌شهر» و در اصطلاح متفکران اسلامی و در زبان عرب «مدینه فاضله» یاد شده است (خزاعی و کامیار، ۱۳۹۵: ۲۴). در واژه‌نامه کمبریج، اتوپیا، جامعه‌ای کاملی است که در آن مردم خوشحال و با یکدیگر همکاری می‌کنند و دولت واقعاً همه‌چیز را به‌درستی فراهم نموده است (Crystal, 2020).

اندیشه آرمان‌شهر در انسان، از گذشته‌های دور همواره وجود داشته و نمایانگر واقعیت آرمانی و حقیقتی دست‌نیافتنی است و پناهگاه او برای گذر از سختی و مشکلات زمانه بوده است (رحمانی و متحد، ۱۳۹۷: ۱۱۲). آرمان‌خواهی از جمله عواملی است که انسان را وادار به حرکت کرده تا در شرایط محدود و ثابت در طبیعت ساکن نشود و زمینه‌ساز تکامل انسان در زندگی می‌باشد (افرادی، ۱۳۹۲: ۵۰). سال‌هاست که علم و فلسفه در جستجوی شهر ایده‌آل و شرایط اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی ایده‌آل در آن شهر بوده‌اند. این افکار و خلاقیت‌های آرمان‌شهری سرچشمه برخی از مدینه‌های شهری

1- Utopia
2- Thoms More

معروف است که راه‌های جدیدی از زندگی، ارتباطات، همکاری، تولید و مصرف و همچنین فضاهای جدید معماری را پیشنهاد می‌کردند (Yurtkuran et al., 2013: 822). اتوپیا در ارتباط با همه حوزه‌های فعالیت‌های انسان به صورت اتوپای اقتصادی، اجتماعی، پزشکی، سیاسی، زیست-محیطی، معماری... مطرح می‌شود (گودن، ۱۳۹۲: ۳۰). آرمان‌شهرها با سخن از آبادی‌ها و آرمان‌هایی که بشر برای دستیابی به آن‌ها می‌کوشد، درباره مسائل حل‌ناشده زندگی، نوعی راهکار ارائه می‌کنند (احمدی، افرادی، ۱۳۹۱: ۲۷). آرمان‌شهر مدلی است که در ذهن خالقش، یک جامعه ایده‌آل تصور می‌شود. مردم راه را از طریق آرمان‌شهر کامل می‌بینند، آن‌ها می‌توانند با انتقاد از وضعیت فعلی خود، با دریافت امید و راهنمایی از مدینه فاضله، استانداردهای لازم را به دست آورند. آرمان‌گرایی با عدم رضایت وضعیت موجود، آغاز می‌شود و تا زمان رسیدن به آنچه مورد نظر است، ادامه می‌یابد. آرمان‌شهر راهنمایی برای تغییر است و آن را نباید به عنوان یک عمل انقلابی درک کرد، بلکه با دموکراسی پیوند دارد و شکل نهایی سیاست می‌باشد (Çetinkaya, 2019: 65-67). آرمان‌شهر، جامعه‌ای خیالی، والا و از آرزوهای بشری است که همه امور بر وفق مراد بوده و خیر و سعادت بر آن حکومت مطلق دارد. باشندگان آن دارای کمال علمی و عملی هستند و در شرایط کامل زندگی می‌کنند. اصلاح‌طلبان و متفکران این جامعه مدام در فکر و مشغول کمال‌یابی بوده و در این جوامع خبری از ظلم، جهل، فقر، جنگ و ستیز و امراض نمی‌باشد (حیدری، ۱۳۸۷: ۱۱). از جمله اشتراکات شهرهای آرمانی که بیشتر مبتنی بر دیدگاه شهری برتر است، عبارتند از: بهسازی وضع موجود، داشتن شرایط ایده‌آل، توجه به نیازهای معنوی و مادی، توجه به آینده، خیالی بودن و در این دیدگاه وضعیت حاکم تأثیرگذار بر جامعه می‌باشد (ترکشوند و خواجه نایینی، ۱۳۹۷: ۱۷۷-۱۷۵). جمهوری افلاطون، قدیمی‌ترین اثر در زمینه آرمان‌شهر می‌باشد (ناعمی و مفاخری، ۱۳۹۶: ۱۷۴). در ایران، ابونصر فارابی (۲۵۹-۳۳۹ ه.ق) اولین کسی است که در کتاب «آرای اهل مدینه فاضله» ارکان یک مدینه فاضله را تبیین نمود (فرشید و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۴). یکی دیگر از اندیشمندان بزرگ ایرانی که کتاب وی بسیار مورد توجه آرمان‌شهرگرایان قرار گرفت، خواجه نصیرالدین طوسی است. در ادامه این نوشتار، به معرفی ویژگی‌های جامعه آرمانی وی در زمینه معماری و شهرسازی پرداخته می‌شود.

۲-۲-۲. خواجه نصیرالدین طوسی

در طول تاریخ تمدن بشریت و به طور خاص در تمدن اسلامی، شخصیت‌های برجسته‌ای وجود داشته‌اند که در شکل‌گیری یا تغییر جنبه‌های مختلف زندگی بشر نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند (Shojaei et al., 2014: 54). در این میان می‌توان به ابوجعفر، نصیرالدین محمد بن محمد بن حسن اشاره نمود. وی روز شنبه یازدهم جمادی‌الاول سال پانصد و نودوهفت هجری قمری مطابق با فوریه سال ۱۲۰۱ میلادی در طوس به دنیا آمد. در تألیفاتش و در مقدمه کتاب زیج ایلخانی خود را اهل طوس خوانده است و می‌نویسد: «من بنده کمترین نصیر را که از طوسم ...» (احمدپناه، ۱۳۹۳: ۵۱). وی ملقب به نصیر الدین و مشهور به خواجه طوسی است. از دیگر القاب او عقل حادی‌عشر، معلم ثالث و نیز استاد البشر می‌باشد (مدرس رضوی، ۱۳۸۶: ۳-۴). همچنین، در اصطلاح علما خصوصاً ارباب معقول، به عنوان خواجه نصیرالدین طوسی یاد می‌شود (احمدپناه، ۱۳۹۳: ۷۰). وی با علاقه وافر به تحصیل دانش، علوم دینی و عملی را زیر نظر پدرش آموخت و با اتمام تحصیلاتش در نیشابور، در علوم رباعی، نجوم و حکمت از دانشمندان معروف زمان خود شد. در پیشروی مغولان، در سال ۶۱۱ ه.ق، وی با پناه بردن به ناصرالدین از فرمانروایان اسماعیلی، برخی از آثار مهم و از جمله مشهورترین کتابش اخلاق ناصری را تألیف کرد. وسعت معلومات و نفوذ او با ابن سینا قیاس‌پذیر است (کلباسی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۹۲-۳۹۳). نصیرالدین طوسی، ابن سینا^۱، ابن طفیل^۲، ابن هیثم^۳ از دانشمندانی بودند که عمیقاً تحت تأثیر عقاید و فلسفه یونان بودند و برای حمایت، پیشبرد و تبلیغ آن‌ها بسیار پیش رفتند. از این گروه به فیلسوفان مسلمان^۴ یا حکما^۵ یاد می‌شود (Islahi, 2005: 15).

ارزش نوشته‌های نصیرالدین طوسی به اندازه است که با گذشت زمان و تغییر شرایط جهان همچنان به عنوان متفکر بزرگ شناخته می‌شود (Shojaei et al., 2014: 59). خواجه روز دوشنبه هجدهم ذی‌الحجه سال ۶۷۲ هجری مطابق با ژوئن ۱۲۷۴ میلادی در بغداد، در اثر بیماری درگذشت (مدرس رضوی، ۱۳۸۶: ۵۹).

- 1- Ibn Sina
- 2- Ibn Tufayl
- 3- Ibn al-Haytham
- 4- Muslim philosophers
- 5- hukama

۳. روش پژوهش

روش تحقیق در این جستار کیفی^۱ و رویکرد نظری غالب تحلیل محتوایی^۲ است. ویژگی‌ها و مشخصات آرمان‌شهر از دو طریق قابل بررسی می‌باشد: اولاً آثاری که از محیط‌های زندگی آرمانی و آرمان‌شهر مستقیماً سخن گفته‌اند، ثانیاً آثاری که اصولی را برای زندگی و سعادت انسان تبیین نموده‌اند و نیازمند تفسیر و معرفی شهر آرمانی هستند (امین‌زاده و نقی‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۱). اساس پژوهش، چاپ اول کتاب اخلاق ناصری است که انتشارات علمیه اسلامی در سال ۱۳۷۱ آن را منتشر نموده است. با استفاده از تجزیه و تحلیل داده‌های متن کتاب اخلاق ناصری در نسخه موجود در کتابخانه دیجیتالی نور، به ابعاد گوناگون سوالات طرح‌شده پاسخ داده شده است. گردآوری اطلاعات در این پژوهش به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای و الکترونیکی) است که منابع مورد استفاده در این روش شامل: کتاب اخلاق ناصری، کتب، مقالات علمی مرتبط و شبکه‌های اطلاع-رسانی است و ابزار تحقیق، فیش‌برداری می‌باشد. در جهت تفسیر صحیح نظریات بیان‌شده خواجه نصیرالدین طوسی و ایجاد ارتباط آن‌ها با حوزه مسائل شهری و شهرسازی از تفهیم، درون‌یابی و نیز معناکاوی آرا استفاده شده است.

کتاب اخلاق ناصری

خواجه کتاب اخلاق ناصری را به خواش ناصرالدین عبدالرحیم بن ابی منصور محتشم حاکم قهستان در قصبه قاین از توابع قهستان تألیف کرده است (مدرس‌رضوی، ۱۳۸۶: ۴۴۹-۴۵۰). سی سال پس از تألیف کتاب از خواجه درخواست شد تا بخش دیگری به آن بیفزاید. از کتاب اخلاق ناصری دو مقدمه مجزا، باقی مانده است. حذف سخنان ستایش‌آمیز درباره اسماعیلیه در کتاب دوم، نشان از تألیف کتاب در اوج کار اسماعیلیان می‌باشد (هانری دو فوشه کور، ۱۳۷۷: ۶۱۱-۶۱۰). خواجه از کتاب «الطهارت» ابن مسکویه در قسمت اول کتاب اخلاق ناصری و از کتاب «تدابیر المنازل» ابن سینا در قسمت دوم کتابش بهره گرفته است. این کتاب در یک جلد است و از بهترین کتب اخلاقی به حساب می‌آید (احمدپناه، ۱۳۹۳: ۷۲). کتاب اخلاق ناصری در میان کتب دوره مغول و تیموری، اثری با ارزش و محکم، متقن است (دبیری‌نژاد، ۱۳۸۸: ۱۴۹۸).

1- Qualitative Research Method
2- Content Analysis

این کتاب آمیزه‌ای از دیدگاه فلسفی و علمی یونانی و دیدگاه اسلامی بوده و از برجسته‌ترین رساله‌های حکمت عملی در دوره اسلامی است (حسینی، ۱۳۹۴: ۱۹). در این کتاب، خواجه در تعریف کردارهای اخلاقی با بهره‌گیری از روش منطقی و فلسفی، آراء حکمای متقدم و متأخر را بیان می‌کند (قربان‌خوانی و ابن‌الرسول، ۱۳۹۱: ۲۴۱). همچنین به معرفی ویژگی‌های جامعه آرمانی می‌پردازد (فرشید و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۵).

این اثر نگاهی متعادل به جایگاه اخلاقی و عقلانی در تمدن اسلامی دارد. تقریباً همانند تمام نوشته‌های فرهنگی در اسلام، این کتاب، رویکردی ایده‌آل‌گرایانه و هنجاری جهت افکندن نور بر شرایط واقعی دارد (Wickens, 2014: 725). کتاب اخلاق ناصری از نظر دسته‌بندی به سه مقاله تقسیم شده است. مقاله اول در ارتباط با تهذیب اخلاق، مقاله دوم در ارتباط با تدبیر منزل و مقاله سوم در سیاست مدن تدوین شده است که هر مقاله در بردارنده چندین فصل است (شکل ۱). بحث اصلی در کتاب اخلاق ناصری، درباره سیاست است. خواجه قسمت «سیاست» در اخلاق ناصری را به دو بخش تقسیم می‌کند: بخش اول به مسائل داخلی می‌پردازد، یا یک دستور جمعی در مقیاسی کوچک (در تدبیر منزل) و بخش دوم موضوعات ملی یا نظم عمومی را در مقیاسی بزرگ‌تر (در سیاست‌های شهرها) پوشش می‌دهد (Janbozorgi, 2005: 70). دانش نفس، فضایل و سعادت و سرانجام عدالت، سه موضوع بنیادین در اخلاق ناصری می‌باشد. هدف نهایی اخلاق ناصری این است که انسان با تعادل نفس خود به سعادت واقعی پی ببرد تا با اخلاق در قلمروهای خانوادگی و عمومی رفتار کند (Shoib Ayubi, 2015: 17). در راستای نیل به این هدف، رستگاری، کمال و نقصان نفس و بالأخره کردار نیک و خودآگاهی از موضوعات عمده مورد بحث در کتاب اخلاق ناصری است (کلباسی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۸۱).

حکمت خلقی	حکمت عملی	حکمت عملی	حکمت عملی اجتماعی
↓	↓	↓	
مقاله اول: تهذیب اخلاق	مقاله دوم: تدبیر	مقاله سوم: سیاست	
قسمت اول: مبادی معرفت موضوع معرفت نفس انسانی تعدید قوای نفس انسانی انسان اشرف موجودات نفس انسانی کمال نفس	قسمت دوم: مقاصد حذو حقیقت خلق صناعت تهذیب اخلاق حصر اجناس فضایل انواع اجناس فضایل حصر اضرار اجناس فرق فضایل شرف عدالت بر دیگر فضایل اکتساب فضایل و مراتب سعادت	سبب احتیاج به منزل معرفت سیاست و تدبیر اموال معرفت سیاست و تدبیر اهل سیاست و تدبیر اولاد سیاست خدم و عبید	احتیاج خلق به تمدن فضیلت محبت اقسام اجتماعات و شرح احوال مدن سیاست ملک و آداب ملوک سیاست خدم و آداب اتباع ملوک فضیلت صداقت و کیفیت معاشرت... کیفیت معاشرت با اصناف خلق

شکل ۱- محتوای مطالب کتاب اخلاق ناصری

۴. تحلیل تجربی

در این پژوهش در راستای ارزیابی ویژگی‌های کالبد معماری و شهرسازی مدینه فاضله خواجه، ابتدا ویژگی کلی مدینه فاضله که خواجه مستقیماً به آن اشاره نموده و سپس مشخصات اشخاص، مشاغل، علوم تأثیرگذار بر کالبد معماری و شهرسازی و در ادامه انواع فضاهای عملکردی و انواع تقسیمات کشوری در کتاب اخلاق ناصری مورد بررسی قرار می‌گیرد تا با واکاوی متون منتخب، ویژگی‌های کاربردی در مباحث آرمان‌شهری استخراج گردند. خواجه در کتاب اخلاق ناصری در توصیف مدینه فاضله، ابتدا افعال ارادی انسان را به خیر و شر، سپس اجتماع بشری را به مدینه فاضله و مدینه غیر فاضله تفکیک می‌نماید. از دیدگاه وی مدینه فاضله بر اساس حق است و چون در هر زمان و مکان، حق بیش از یکی نیست، لذا تنها یک مدینه فاضله وجود دارد، در صورتی که مدینه غیر فاضله انواعی گوناگون دارد (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۱: ۲۳۷). از دیدگاه خواجه، اصلی‌ترین ویژگی اجتماعات مدینه فاضله، هماهنگی در باور و رفتار است که بدون آن،

مدینه فاضله معنی و مفهومی پیدا نمی‌کند. اندیشه‌ها و باورهای افراد در این اجتماع، مطابق حق است و نیز همه درباره مبدأ و معاد بر یک باورند، اعمال و افعال آنان هم‌راستا با عقل، حکمت و عدالت و در نهایت گرایش به کسب کمال دارد (همان: ۲۳۸). خواجه انواع کمال انسان را کمال قوه علمی، کمال قوه عملی برمی‌شمارد. کمال قوه علمی متعلق به نظر است به منزله صورت و کمال قوه عملی متعلق به عمل است به منزله ماده است. هدف وجودی انسان، کمالی است که از ترکیب علم و عمل به دست می‌آید. فرق بین کمال و هدف آن است که هدف در حد قوه و استعداد است و وقتی که به فعلیت رسید کمال نامیده می‌شود. یک منزل تا وقتی که در تصور مهندس است هدف نامیده می‌شود ولی وقتی که وجود خارجی پیدا کرد به درجه کمال رسیده است (همان: ۳۵). در بررسی صناعات در کتاب اخلاق ناصری، خواجه، مشغول ساختن اشخاص به صناعات مختلف را منع نموده زیرا هر فردی با دارا بودن ویژگی‌های خاص طبع خود، نمی‌تواند به هر عملی مشغول گردد. در صورت پرداختن به صناعات مختلف، توجه، همت یک فرد، تقسیم به چند حرفه می‌گردد و نظام امور صناعات، مختل و از کمال باز می‌ماند. ظرف یک مدت بسیار طولانی هر فرد می‌تواند به احکام و مسائل آن صنعت و بهره‌برداری از احکام و مسائل آن با دقت نظر و ترقی همت تسلط یافته و می‌توان به افزایش کارهای خیر حاصل از تعاون و دفع شرور از مدینه دست یافت (همان: ۲۴۶-۲۴۵).

جدول ۱- مشخصات اشخاص، مشاغل، علوم تأثیرگذار بر کالبد معماری و شهرسازی

نام واژه	تعداد تکرار	متن منتخب مرتبط با معماری و شهرسازی	کاربرد در مباحث آرمان‌شهری
مهندس		هر علمی را موضوعی بود که در آن علم بحث از آن موضوع کنند ... و همچنین از مبادی علم هندسه بود که مقادیر متصله قاره موجود است و انواع آن سه بیش نه، خط و سطح و جسم چه این حکم در علم الهی که موسوم است به مابعدالطبیعه مقرر شود و مهندس را از صاحب آن علم قبول باید کرد و در علم خویش استعمال باید کرد و علم مابعدالطبیعه آن است که انتهای همه علوم با او است و او را مبادی غیر واضح نتواند بود و مسائلی بود که در آن علم بحث از آن کنند و خود تمامیت این علم بر آن مقصور باشد	- خط، سطح، جسم از مبادی علم هندسه - لزوم بهره‌گیری مهندس از علم هندسه - مهندسی از علوم مابعدالطبیعه

	... (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۱: ۱۴).	۴	مهندسان
- برابری ارزش اندیشه یک مهندس با زحمات شبانه‌روزی سرلشکر	اما چون دینار از بعضی بگاهد و در بعضی افزایش اعتدال حاصل آید و معامله صباغ با نجار متساوی شود و این از عدل مدنی بود که گفته‌اند عمارت دنیا به عدل مدنی است و خرابی دنیا به جور مدنی و بسیار باشد که عمل اندک با عمل‌های بسیار متساوی باشد مانند نظر مهندس که در مقابله رنج‌ها و مشقت‌های کارکنان بسیار افتد و مانند تدبیر صاحب لشکر که در مقابله محاربه مبارزان بی شمار افتد و به ازای عادل، جائر بود و آن‌کسی باشد که ابطال تساوی کند (همان: ۹۹).		
- مهندسی از اصناف اهل‌قلم - اجتماعات معتدله در گرو اصناف اهل‌قلم	اجتماعات معتدله به تکافی چهار صنف صورت بندد. اول-اهل‌قلم، مانند ارباب علوم و معارف و فقها و قضات و کتاب و حساب و مهندسان و منجمان و اطباء و شعراء که قوام دین و دنیا به وجود ایشان بود و ایشان به‌مثابه آب‌اند در طبایع... (همان: ۲۶۲).		
- توانایی تخیل غایت توسط مهندس - مهندس بر بنا، حق ریاست دارد - پایین‌ترین مراتب را کسی داراست که اصلاً قدرت استنباط نداشته باشد	استحقاق این ریاست را سه سبب بود: اول ... دوم آنکه هر دو را یک غایت بود؛ اما یکی بر تخیل غایت از تلقای نفس خود قادر بود و او را تعقل استنباط مقادیر باشد و دیگری را این قوت نباشد، اما چون قوانین صنعت از شخص اول بیاموزد بر آن صنعت قادر شود، مانند مهندس و بنا. پس شخص اول رئیس بود بر شخص دوم و در این صنف اختلاف مراتب بسیار بود؛ چه از واضح هر صنعتی با کسی که در آن صنعت به اندک چیزی راه برد؛ تفاوت بسیار بود؛ و فروترین مراتب کسی را بود که او را قدرت استنباط نبود اصلاً؛ اما چون وصیت‌های صاحب صنعت را در آن باب حفظ کند؛ و تبانی تتبع آن وصایا می‌کند عمل تمام شود و چنین شخص خادم مطلق بود که او را ریاست نبود به هیچ اعتبار (همان: ۲۴۵).	۱	بنا
مساحت از مشاغل شریفی که از فضل،	و صناعات سه نوع بود: اول شریف، دوم خسیس، سوم متوسط؛ اما صناعات شریف صنعتی بود که از خیر نفس		

علم و ادب شاغل ناشی می‌شود.	باشد نه از خیر بدن و آن را صناعات احراء و ارباب مروت خوانند و اکثر آن در سه صنف داخل بود: اول آنچه به جوهر عقل تعلق دارد مانند صحت رأی و صواب مشورت و حسن تدبیر و این صناعت وزرا بود. دوم آنچه به ادب و فضل تعلق دارد مانند کتابت و بلاغت و نجوم و طب و استیفاء و مساحت و این صناعت ادبا و فضلا بود. سوم آنچه به قوت و شجاعت تعلق دارد، مانند سواری و سپاه‌گری و ضبط ثغور و رفع اعداء و این صناعت فروسیت بود... (همان: ۱۷۲-۱۷۱).	۳	مساحت (علم مساحتی)
-----------------------------	--	---	--------------------

جدول ۲- مشخصه انواع فضاهای عملکردی در متون منتخب در ارتباط با معماری و شهرسازی

مشخصه	متن منتخب مرتبط با معماری و شهرسازی	تعداد تکرار	نام واژه
رابطه مساحت و ابعاد بیوت با توالد ساماندهی بیوت به شکل شطرنجی	... اگر مدت چهارصد سال مرگ از میان خلق مرتفع شود و توالد تناسل برقرار بود عدد اشخاص بچه غایت رسد و اگر این چهارصد سال مضاعف شود تضاعیف خلق بر مثال تضاعیف بیوت شطرنج از حد ضبط و حیز احصاء متجاوز شود و بسیط ربع مسکون که نزدیک اهل علم مساحت ممسوح و مقدر است چون بر این جماعت قسمت کرده آید نصیب هریک آن‌قدر نرسد... (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۱: ۱۵۴).	۱	بیوت
		۱	بیت
مرتب‌سازی مساکن زمستانی و تابستانی و شبانگاهی برحسب صلاح	... همچنان که شبان رمه گوسفند را بر وجه مصلحت بچرانند و به علفزار و آبشخور موافق برد و از مضرت سباع و آفات سماوی و ارضی نگاه دارد و مساکن زمستانی و تابستانی و نیمروزی و شبانگاهی برحسب صلاحی که هر وقت اقتضا کند مرتب گرداند (همان: ۱۶۶).	۵	مساکن
ویژگی‌های فضایی منزل	اما افضل احوال منزل که مسکن بود، چنان بود که بنیادهای آن استوار باشد و سقف‌ها به ارتفاع مایل و درها گشاده چنانکه در اختلاف به تکلفی احتیاج نیفتد و مساکن مردان از مساکن زنان مفروض؛ و مقامگاه هر فصلی و موسمی به‌حسب آن‌وقت معد؛ و موضع ذخایر و اموال به حصانت موصوف: و احتیاطی که به دفع آفات تعلق دارد مانند حرق و غرق و نقب دزدان و تعرض هوام به تقدیم رساند و در مسکن مردم	۱	مقامگاه
		۹	مسکن

افضل	آنچه توفی (نگهبانی کردن) از زلال اقتضا کند یعنی ساحت فراخ و دکان‌های افراشته مرعی و با کثرت موافق و محال شرایط تناسب اوضاع محفوظ و از همه مهم‌تر اعتبار حال جوار تا به مجاورت اهل شر و فساد و کسانی که موذی طبع باشند مبتلا نشود و از آفت وحشت و انفراد ایمن ماند. افلاطون حکیم منزل در کوی زرگران گرفته بود، از حکمت آن (همان: ۱۶۹).		
عدم تجاوز به حریم و مسکن دیگران	... و از لباس، به آن مقدار که دفع مضرت سرما و گرما کند و عورت پوشیده دارد راضی شود و اگر اندک تجاوز کند... حکمت بیرون نشود و بحرم مردمان و آنچه از حباله او خارج باشد دست‌درازی نکند و در مسکن و دیگر چیزهایی که بدان احتیاج بود هم بر این سیاق مجاوزت حد نکند ... (همان: ۴۰).		
تصور خانه در ذهن بنا (هدف) و خانه در وجود خارجی (کمال)	پس کمال اول که تعلق به نظر دارد به‌منزله صورت است و کمال دوم به‌مثابه ماده چنانکه صورت را بی‌ماده و ماده را بی‌صورت ثبات و ثبوت نتواند بود و همچنین علم بی‌عمل ضایع بود و عمل بی‌علم محال پس علم مبدء است و عمل تمام و کمال که از هر دو مرکب باشد آن است که آن را غرض از وجود انسان خواندیم چه کمال و غرض در معنی به یکدیگر نزدیک است و فرق میان هر دو به اضافه ثابت شود، غرض آن بود که هنوز در حد قوه بود و چون به حد فعل رسد کمال شود چنانکه خانه مادام که وجود او در تصور بنا باشد غرض بود و چون در وجود خارجی حاصل آید به درجه کمال رسد پس چون انسان بدین درجه برسد ... (همان: ۳۵).	۹	خانه
رعایت حریم و حیا نسبت به خانه‌ها عدم تجاوز از حریم	... و بحرم مردمان و آنچه از حباله او خارج باشد دست‌درازی نکند و در مسکن و دیگر چیزهایی که بدان احتیاج بود هم بر این سیاق مجاوزت حد نکند بعد از آن در طلب سعادت و فضیلتی که انسانیت بدان درست شود و نفس عاقله را به کمال مطلوب برساند سعی نماید و نقصانات او به‌قدر امکان زایل کند چه آن است فضیلتی که حیا مقتضی کتمان آن نبود و به استار و دیوار خانه‌ها و ظلمت شب احتیاج نیفتد ... (همان: ۴۰).	۲	خانه‌ها
احتیاج به منازل	... به اذخار اسباب معاش و حفظ آن از دیگر ابنای جنس که در حاجت مشارکند احتیاج افتاد و محافظت بی‌مکانی که غذا و قوت	۵۵	منزل

و معرفت ارکان آن	در آن مکان تباه نشود و در وقت خواب و بیداری و به روز و شب، دست ظالمان و غاصبان از آن کوتاه دارد صورت نیندد. پس بساختن منزل حاجت آمد و چون مردم را به ترتیب صنعتی که بر تحصیل غذا مشتمل باشد مشغول باید بود از حفظ آن مقدار که ذخیره نهاده بود غافل ماند (همان: ۱۶۵).	۱۰	منازل
استفاده از حصار و خندق در موارد اضطرار	و در موضع حرب نظر باید کرد و جایگاه مردان چنانکه به حصانت و صلاحیت آن کار نزدیک‌تر بود اختیار کرد و حصار و خندق استعمال نشاید کرد مگر در وقت اضطرار چه استعمال این موجب تسلط دشمن گردد (همان: ۲۶۹).	۱	خندق
تدبیر در ساخت خندق‌ها (سیاست ملوک)	و اما اگر در حرب دافع باشد و قوت مقاومت دارد جهد باید کرد که به‌نوعی از انواع کمین یا شیبخون بسر دشمنان رود، چه اکثر اهل شهرهایی که محاربه با ایشان اتفاق افتاده باشد مغلوب باشند و اگر قوت مقاومت ندارد در تدبیر حصون و خندق‌ها احتیاط تمام بجا آرد و در طلب صلح بذل اموال و اصناف حیل و مکاید استعمال کند، این است سخن در سیاست ملوک (همان: ۲۷۱).	۱	خندق‌ها
برتری کرامات ریاست بازار از بعد دانش حساب	اما حسب آن بود که پدران او بیسار یا کفایت ضروریات یا نفع غیر یا جلادت و استهانت موت بر دیگران غالب بوده باشند و معامله در کرامت به‌تساوی شبیه بود بر معاملات اهل بازار و رئیس این مدینه کسی بود که اهلیت کرامات بیشتر دارد از همه اهل مدینه؛ یعنی حسب او از احساب همه بیشتر بود؛ اگر اعتبار حسب را کنند یا یسار او بیشتر بود اگر اعتبار نفس رئیس را کنند (همان: ۲۴۸).	۱	بازار
اشتراک در فضیلت جمع با حضور در مسجد مسجدها از فضای عمومی مدینه فاضله	چون این عبادات بر اهل کوی و محلتی که اجتماع ایشان هر روز پنج بار در مسجدی متعذر نباشد وضع گردد مردمان اهل شهر که این اجتماع برایشان دشوار می‌نمود از این فضیلت نمی‌شایست عبادتی دیگر فرمود که در هر هفته یک نوبت اهل کوی‌ها و محله‌ها باجمعهم در یک مسجد که به همه جماعت محیط تواند بود جمع آیند تا همچنان که اهل محله را در فضیلت جمع اشتراک بود اهل مدینه را نیز در آن اشتراکی بود... (همان: ۲۲۲).	۲	مسجد
برافراشته بودن نمای دکان‌ها	و در مسکن مردم آنچه توفی (نگهبانی کردن) از زلال اقتضا کند یعنی ساحت فراخ و دکان‌های افراشته مرعی و با کثرت موافق و	۱	دکان‌ها

و کثرت موافق	مجال شرایط تناسب اوضاع محفوظ و از همه مهم تر اعتبار حال جوار تا به مجاورت اهل شر و فساد و کسانی که مودی طبع باشند مبتلا نشود و از آفت وحشت و انفراد ایمن ماند. افلاطون حکیم منزل در کوی زرگران گرفته بود، از حکمت آن (همان: ۱۶۹).		
لزوم کسب علوم و آداب مرتبط با هر صنعت علم به حساب دیوان از الزامات صنعت کتابت	و باید که در هر فنی بر استیفای آنچه تعلق بدان فن دارد از جوامع علوم و آداب تحریص کنند مانند آنکه چون به مثل صنعت کتابت خواهد آموخت بر تجوید خط و تهذیب نطق و حفظ رسائل و خطب و امثال آن و اشعار و مناقلات و مجاورت و حکایات مستظرف و نوادر مستملح (نمکین) و حساب دیوان و دیگر علوم ادبی توفیر نماید و بر معرفت بعضی و اعراض از باقی قناعت نکند، چه قصور همت در اکساب هنر شنیع ترین و تباه ترین خصال باشد (همان: ۱۸۸).	۱	دیوان

یکی از شرایط احراز ریاست یک شخص بر شخص دیگر آن است که عمل هر دو دارای یک هدف باشد، ولی یکی از آن دو بتواند پیش خود هدفی را تصور کند و دارای قدرت تعقل و استنباط اندازه‌ها باشد، ولی دیگری چنین توانایی را نداشته باشد و کم کم قوانین این صنعت را از آن شخص اول آموخته و در آن کار مهارت پیدا کند. خواجه، مهندس را دارای قدرت تخیل دانسته و با این استعداد، مهندس را شایسته ریاست بر بنا می‌داند. همچنین کسی که اصلاً قدرت استنباط نداشته باشد پایین ترین مراتب را داراست و در صورت عمل به سفارشات صاحب صنعت، کار را فرا می‌گیرد که چنین شخصی خادم مطلق است و حتی ریاست بر کسی را ندارد (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۱: ۲۴۵).

از دیدگاه خواجه، بر اساس نتایج حاصل از جدول ۱، در میان علوم، علوم مابعدالطبیعه، علم هندسه، مساحت (علم مساحی) و مهندس و بنا از اشخاص تأثیرگذار بر کالبد معماری و شهرسازی است. خواجه مهندسی را از علوم مابعدالطبیعه و از اصناف اهل قلم ذکر نموده و بهره‌گیری مهندس از علم هندسه را لازم و ضروری می‌داند.

بر اساس جدول ۲، بیوت، بیت، مساکن، مقامگاه، مسکن، خانه، خانه‌ها، منزل، منازل، خندق، خندق‌ها، بازار، مسجد، دکان‌ها، دیوان، انواع فضاهای عملکردی یاد شده در کتاب اخلاق ناصری است. خواجه ویژگی‌های فضایی منزل افضل خواجه چنین بیان می‌دارد:

- محکم بودن شالوده‌های آن

- توجه به ارتفاع مسکن
- گشاده و بزرگ بودن درب‌ها تا هنگام تردد کسی به اشکالی برخورد نکند.
- توجه به مساکن زنان و مردان و جداسازی فضای مردان از جای بانوان
- مرتب‌سازی مساکن زمستانی، تابستانی، نیمروزی و شبانگاهی برحسب صلاح در مناسبت با هر موسمی
- وسیع بودن صحن خانه
- محکم بودن جای اموال و انبار ذخایر
- رعایت کمال احتیاط برای دفع آفات از قبیل آتش‌سوزی، دزدی، آسیب خزندگان و گزندگان

جدول ۳- مشخصه انواع تقسیمات کشوری در متون منتخب در ارتباط با معماری و شهرسازی

نام واژه	تعداد تکرار	متن منتخب مرتبط با معماری و شهرسازی	مشخصه
شهر	۷	حکمت عملی... منقسم می‌شود بدو قسم یکی آنکه راجع بود با هر نفسی به انفراد و دیگر آنکه راجع بود با جماعتی به مشارکت و قسم دوم نیز منقسم می‌شود به دو قسم: یکی آنکه راجع بود با جماعتی که میان ایشان مشارکت بود در منزل و خانه و دیگری آنکه راجع بود با جماعتی که میان ایشان مشارکت بود در شهر و ولایت بل اقلیم و مملکت پس حکمت عملی نیز سه قسم بود. اول را تهذیب اخلاق خوانند، دوم را تدبیر منازل، سوم را سیاست مدن (نصیرالدین طوسی، ۱۳۷۱: ۹).	حکمت عملی در مشارکت جماعت در شهر
شهرها	۵	این نیز سه صنف باشد: ... سوم آنچه راجع بود به اهل شهرها و اقلیم‌ها مانند حدود و سیاست و این نوع علم را فقه خوانند (همان: ۱۰).	لزوم بهره‌گیری از علم فقه در حدود و سیاست شهرها
مدن	۵۰	... چه اکثر اهل شهرهایی که محاربه با ایشان اتفاق افتاده باشد مغلوب باشند و اگر قوت مقاومت ندارد در تدبیر حصون و خندق‌ها احتیاط تمام بجا آرد و در طلب صلح بذل اموال و اصناف حیل و مکاید استعمال کند، این است سخن در سیاست ملوک (همان: ۲۷۱).	تدبیر حصون و کندن خندق‌ها در شهرها برای مقابله با محاربه
		و دیگری آنکه راجع بود با جماعتی که میان ایشان مشارکت بود در	

سیاست مدن از حکمت‌های عملی	شهر و ولایت بل اقلیم و مملکت پس حکمت عملی نیز سه قسم بود. اول را تهذیب اخلاق خوانند. دوم را تدبیر منازل. سوم را سیاست مدن و بیاید دانست که مبادی مصالح اعمال و محاسن افعال نوع بشر که مقتضی و متضمن نظام امور و احوال ایشان بود در اصل (همان: ۹).		
لزوم تعاون در مدن	فضیله الفلاحین هو التعاون بالاعمال و فضیله التجار هو التعاون بالاموال و فضیله الملوک هو التعاون بالاراء و السياسة، و فضیله الالهیین هو التعاون بالحکم الحقیقه ثم هم جميعاً يتعاونون علی عماره المدن بالخیرات و الفضایل (همان: ۲۶۲).		
مشخصات کالبدی مدینه حریب	پس در یک مدینه، مدینه‌های بسیار حادث شود که آن را از یکدیگر متمیز (متمایز) توان کرد و اجزای بعضی در بعضی داخل و هر جزوی به مکانی دیگر، در این مدینه میان غریب و مقیم فرقی نبود (همان: ۲۵۴).	۱۰۹	مدینه
فضیلت اجتماع در مسجد	چون این عبادات بر اهل کوی و محلتی که اجتماع ایشان هر روز پنج بار در مسجدی متعذر نباشد وضع گردد مردمان اهل شهر که این اجتماع برایشان دشوار می‌نمود از این فضیلت نمی‌شایست عبادتی دیگر فرمود که در هر هفته یک نوبت اهل کوی‌ها و محله‌ها باجمعهم در یک مسجد که به همه جماعت محیط تواند بود جمع آیند تا همچنان که اهل محله را در فضیلت جمع اشتراک بود اهل مدینه را نیز در آن اشتراکی بود و چون اهل روستاها و دیه‌ها را با یکدیگر و با اهل شهر در هر هفته (همان: ۲۲۲).	۱	دیه‌ها
		۱	روستاها
		۲	کوی
		۱	کوی‌ها
			محله
تعلق اجتماعات به یکدیگر	علی‌الخصوص و تعلق اجتماعات به یکدیگر سه نوع بود: اول آنکه اجتماعی جزو اجتماعی بود مانند منزل و مدینه. دوم آنکه اجتماعی شامل اجتماعی بود مانند امت و مدینه. سوم آنکه اجتماعی خادم و معین اجتماعی بود مانند قریه و مدینه چه، اجتماعات اهل قری اجتماعاتی ناقص بود که هر یکی به‌نوعی دیگر خدمت اجتماعی تام مدنی کنند (همان: ۲۱۵).	۱	قریه
		۱	قری

بر اساس یافته‌های پژوهش در جدول ۳، شهر، شهرها، مدن، مدینه، دیه‌ها، روستاها، کوی، کوی‌ها، محله، قریه، قری از واژه‌های است که خواجه در توصیف آرمان‌شهر خود از آن‌ها بهره برده است.

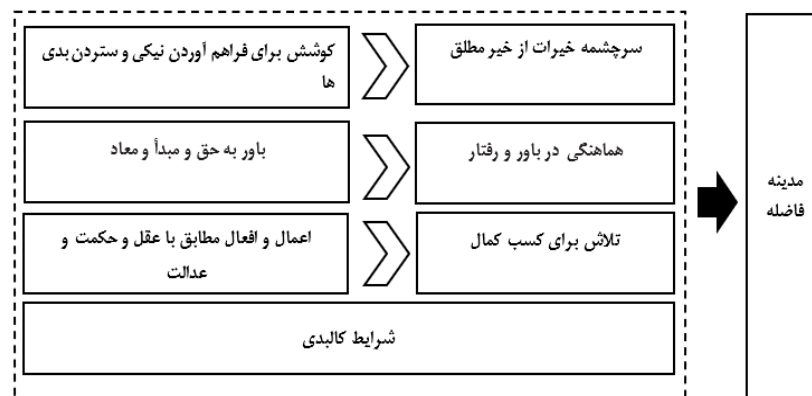
۵. نتیجه‌گیری

خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب اخلاق ناصری در عین توجه به تدبیر منزل، سیاست مدن، حکمت، به کالبد معماری و شهرسازی مدینه فاضله درائت‌های نوشته‌های خود توجه ویژه‌ای نموده است. در پژوهش‌های پیشین، در مقاله خانم سانتی کاوری، بدون تلاش بر آشکار ساختن ویژگی‌های کالبد معماری و شهرسازی در مدینه فاضله خواجه نصیرالدین طوسی، چهار فضای مسجد، دیوان اعظم، عبادت‌خانه و بازار ابزاری برای آوردن مفاهیم اخلاقی بیان شده در کتاب اخلاق ناصری، معرفی می‌شوند، لذا در پژوهش حاضر با ارزیابی ویژگی‌ها و عوامل تأثیرگذار بر کالبد معماری و شهرسازی در مدینه فاضله خواجه نصیرالدین، جنبه نوآوری و نیز وجه تمایز این پژوهش با سایر پژوهش‌ها آشکار می‌شود. نتایج پژوهش‌های قبلی حاکی از آن است که وجود یک جامعه شهری ایده‌آل، مستلزم توجه به روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی می‌باشد که حدود آن را مشخص می‌کند. با وجود گستردگی بحث در ارتباط با آرمان‌شهر، عدم پرداختن به حدود کالبدی معماری و شهرسازی از جمله مهم‌ترین موانع کاربست آن است. از دیدگاه خواجه، مهندسی از علوم مابعدالطبیعه و از اصناف اهل‌قلم بوده و اجتماعات معتدله در گرو اصناف اهل‌قلم می‌باشد. فضل، علم و ادب را از الزامات علم مساحی و توانایی تخیل غایت از ویژگی‌هایی است که خواجه برای مهندس برمی‌شمارد و با این استعداد، مهندس را شایسته ریاست بر بنا می‌داند.

خواجه بهره‌گیری از علم فقه در حدود و سیاست شهرها را ضروری دانسته و ضمن تأکید بر تعاون در شهرها، افزایش تعاون در مدینه فاضله را با منع پرداختن افراد به صناعات مختلف، می‌داند زیرا ویژگی‌های طبع افراد خاص بوده و هر فرد در صنعت خاصی تبحر ویژه دارد. خواجه، شهر آرمانی خود را با ابعاد عملی و تشریحی طرح‌ریزی کرده و رعایت حریم و حیا نسبت به خانه‌ها و عدم تجاوز به حریم و مسکن دیگران را در جهت طلب سعادت و رساندن نفس عاقله به کمال مطلوب را، لازم دانسته و تأکید بر رعایت مساحت و ابعاد بیوت با تعداد افراد دارد. ویژگی‌های فضایی منزل افضل را: توجه به ارتفاع مسکن، توجه به مساکن زنان و مردان، تعیین مقامگاه فصلی، مرتب‌سازی مساکن زمستانی، تابستانی، نیمروزی و شبانگاهی برحسب صلاح می‌داند. از دیدگاه خواجه، مشخصات کالبدی مدینه حریب، ساخت شهرهای بی شمار است که هیچ

تمایزی بین آن‌ها، نمی‌توان یافت و اجزای بعضی در بعضی داخل و هر جزوی، به مکانی دیگر تعلق دارد و در این مدینه فرقی بین غریبه و اهالی مقیم شهر، نمی‌باشد. لذا تمایز فضایی شهرها و توجه به تفکیک فضایی در شهرها و عدم تجاوز از حریم، خود تأکیدی بر بیان بخشی از ویژگی‌های مدینه فاضله خواجه دارد. در شهر آرمانی خواجه، بهره‌گیری از حصار و خندق در موارد اضطرار و تدبیر در ساخت و کندن خندق‌ها در شهرها برای مقابله با محارب، از سیاست ملوک می‌باشد. همچنین سیاست مدن و مشارکت جماعت در شهر از حکمت‌های عملی است که خواجه به آن تأکید دارد. خواجه در شهر آرمانی خود، حضور جماعت در مسجد را دارای فضیلت می‌داند. با موشکافی آرای خواجه نصیرالدین، می‌توان بیان داشت که وجه تمایز شهر آرمانی از شهر غیر آرمانی، در افعال انسانی و غایت آن تنیده شده است و آرمان شهر مطلوب وی وسیله‌ای برای تقرب به خداوند و خلیفه‌اللهی انسان بر زمین محسوب می‌شود.

با مطالعه جنبه‌های مختلف مدینه فاضله خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب اخلاق ناصری و انطباق آن با ساختار فعلی جامعه، نتایج حاکی از آن است که حدود شهر آرمانی را اجتماع، کالبد و روابط تعیین می‌نماید و نپرداختن به ویژگی‌های کالبدی از جمله مهم‌ترین موانع کاربست آن است. با انطباق عقل، حکمت و عدالت که به عنوان منشأ فضایل اخلاقی و سعادت بشری است و باور به حق و معاد و تلاش در جهت انجام کارهای نیک در کنار شرایط کالبدی، زمینه‌ساز فراهم نمودن شهر آرمانی است (شکل ۲).

شکل ۲- جنبه عملی و تحقق‌ی شهر آرمانی خواجه نصیرالدین طوسی

در شهر آرمانی با مبنا قرار دادن اخلاق در تمام فعالیت‌های مردم، درجه بالای ایمان مردم در کنار مؤلفه‌های کالبدی و فیزیکی واجد اهمیت است. لذا با تقویت فضای فکری، شرایط کالبدی، اقدامات عملی و با تدوین چارچوب‌های نظری و عملی منطبق با شهرهای معاصر می‌توان به تحقق شهر آرمانی خواجه در روزگار معاصر چشم داشت.

منابع

- اصلیل، حجت‌الله (۱۳۹۳). آرمان‌شهر در اندیشه ایرانی، چاپ سوم، تهران: نشر نی.
- احمدپناه، مطهره سادات (۱۳۹۳). مشاهیر تشیع: خواجه نصیرالدین طوسی (تأملی بر یک تعامل خواجه نصیرالدین با اسماعیلیان نزاری)، قم: آشیانه مهر.
- احمدی، حسن؛ افرادی، کاظم (۱۳۹۱). سیر تفکرات پیرامون مدینه فاضله در جهان اسلام، آموزه‌های فلسفه اسلام، شماره ۱۱: ۳-۲۹.
- امین‌زاده، بهناز؛ نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۱). آرمان‌شهر اسلام: شهر عدالت، صغه، دوره دوازدهم، شماره ۳۵: ۲۱-۳۱.
- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۹۹). نصیرالدین طوسی، فیلسوف گفتگو، چاپ هفتم، تهران: هرمس.
- افرادی، کاظم (۱۳۹۲). مدینه فاضله در ساختارشناسی تفکرات آیه الله جوادی آملی، مشکوه، شماره ۱۱۹: ۴۹-۷۶.
- برخوردار، عارف (۱۳۹۴). درآمدی تطبیقی بر ماهیت مدینه فاضله در آرای فارابی و خواجه نصیرالدین طوسی، سیاست، دوره چهل و پنجم، شماره ۲: ۴۹۵-۵۱۲.
- ترکشوند، مهدی؛ خواجه نایینی، علی (۱۳۹۷). مقایسه تطبیقی مفهوم مدینه آرمانی در آراء متفکران اسلامی، تاریخ فلسفه، سال نهم، شماره ۲: ۱۷۱-۱۹۲.
- حسینی‌فر، عبدالرسول (۱۳۹۷). نسبت فلسفه و شعر در آرمان‌شهر اقبال و افلاطون، حکمت معاصر، سال نهم، شماره ۱: ۱-۲۱.
- حسینی، حسن، اکبری، رضا، بداشتی، علی‌اله، ۱۳۹۵، واکاوی و ارزیابی مفهوم سعادت از دیدگاه نصیرالدین طوسی، پژوهش‌های اخلاقی، سال ششم، شماره ۳: ۵-۲۲.
- حسینی، حسن (۱۳۹۴). ارزیابی انتقادی دو رویکرد اخلاق فلسفی و عرفانی خواجه نصیرالدین طوسی، مطالعه موردی اخلاق ناصری و اوصاف الاشراف، رساله دکتری، دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- حیدری، فاطمه (۱۳۸۷). چشم‌اندازهای آرمان‌شهر در شعر فارسی با تکیه بر آثار نظامی، عطار، سعدی و جامی، چاپ اول، تهران: دانش‌نگار.
- خزاعی، رضا، کامیار، مریم (۱۳۹۵). واکاوی مفهوم آرمان‌شهر در تفکر سیاسی امام علی (ع)، مدیریت شهری و روستایی، دوره پانزدهم، شماره ۴۳: ۲۱-۳۱.

- دبیری‌نژاد، بدیع اله (۱۳۸۸). خواجه نصیرالدین طوسی دانشمند بزرگ ایرانی، مجله وحید، شماره ۶۸: ۱۴۸۷-۱۴۹۹.
- رحمانی، اسحاق، متحد، شیوا (۱۳۹۷). شهر بی‌نشان در اندیشه‌های عبدالوهاب الیباتی و مهدی اخوان ثالث، مطالعات ادبیات تطبیقی، سال دوازدهم، شماره ۴۷: ۱۰۹-۱۳۰.
- رستمی، اصغر؛ ملائکه، حسن (۱۳۹۷). مقایسه مدینه فاضله در اندیشه سیاسی افلاطون و فارابی، مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره چهارم، شماره ۱: ۱۷۳-۱۹۲.
- شریعت، فرشاد، نادری باب‌اناری، مهدی (۱۳۹۰). جدال اخلاق و سیاست در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی و نیکولو ماکیاولی، پژوهشنامه علوم سیاسی، دوره هفتم، شماره ۲۵: ۸۷-۱۱۶.
- صارمی، حمیدرضا، زواره، محمد تقوی (۱۳۹۷). شهر و ساختار آن از منظر ابوعلی سینا، نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، دوره ۸، شماره ۱: ۷۷-۹۹.
- صادقی، مسعود (۱۳۹۷). نگرش فلسفی خواجه‌نصیرالدین طوسی به مدیریت و اقتصاد خانواده، تاریخ فلسفه، سال نهم، شماره ۳: ۶۹-۹۰.
- عباسپور اسفدن، حسنعلی (۱۳۹۳). جلوه‌های آرمان‌شهر و شهریار آرمانی فردوسی با جستاری در داستان سیاوش، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، دوره دهم، شماره ۳۵: ۱۷۹-۲۱۲.
- فرشید، کتابون، سپهوندی، مسعود، فرشید، فرانک (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی یوتویپای تامس مور با شهر نیکان نظامی، مطالعات ادبیات تطبیقی، دوره پنجم، شماره ۱۸: ۹۱-۱۰۹.
- قربان‌خانی، مرضیه، ابن‌الرسول، سید محمدرضا (۱۳۹۱). مقایسه دو کتاب اخلاق ناصری و اخلاق محتشمی، فصلنامه اخلاق، دوره هشتم، شماره ۲۸: ۱۹۹-۲۴۴.
- کلباسی، حسین، الهیان، مجتبی، محرابی، الهام (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی اندیشه اخلاقی ارسطو و خواجه نصیرالدین طوسی، فلسفه دین، دوره سیزدهم، شماره ۳: ۳۷۹-۴۴۶.
- گودن، کریستیان (۱۳۹۲). آیا باید از اتویپا اعاده حیثیت کرد؟، ترجمه سوسن

- شریعتی، چاپ دوم، تهران: قصیده سرا.
- مور، توماس، ۱۴۰۰، آرمان شهر (یوتوپیا)، ترجمه: داریوش آشوری، نادر افشار نادری، چاپ سوم، تهران: آگه.
- مدرس رضوی، محمد تقی (۱۳۸۶). احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، چاپ سوم، تهران: اساطیر.
- مدرس، محمد (۱۳۷۹). سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- ناعمی، زهره، مفاخری، فرهنگ، ۱۳۹۶، آرمان شهر و ضد آرمان شهر در آثار علمی-تخیلی توفیق الحکیم (نمایشنامه «رحله إلى الغد» و داستان کوتاه «فی سنة مليون»)، نقد ادب معاصر عربی، دوره هفتم، شماره ۱۲: ۱۷۳-۱۹۴.
- نانسی، نصرالدین، آذین، احمد، گلشنی، علیرضا (۱۳۹۶). نظریه عدالت سیاسی در آرای خواجه نصیرالدین طوسی، سیاست متعالیه، سال پنجم، شماره ۱۸: ۶۹-۸۸.
- نبی‌لو، علیرضا (۱۳۹۱). بررسی نظریه و آرای خواجه نصیرالدین طوسی در تعلیم و تربیت انسان و نظام ارزشی حاکم بر آن، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، سال چهارم، شماره ۱۶: ۵۹-۸۲.
- نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۳۷۱). اخلاق ناصری، چاپ اول، تهران: انتشارات علمیه اسلامی.
- واینر، فیلیپ پی (۱۳۸۵). فرهنگ تاریخ اندیشه‌ها، جلد اول، گروه مترجمان، چاپ اول، تهران: انتشارات سعاد.
- هانری دو فوشه کور، شارل (۱۳۷۷). اخلاقیات، مترجم محمدعلی امیرمعزی و عبدالمحمد روحبخشان، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
- Crystal, D. (2020). Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus, Cambridge University Press, Cambridge, Retived from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/utopia?q=UTOPIA>
- Çetinkaya, D.(2019). In defense of utopian thought. M.A thesis, thesis advisor: Asst. Prof. Dr. Jan Kandiyali, Istanbul technical university, Political studies department.
- Janbozorgi, A. (2005). Political system of Islam and its relevance in

- modern times, Under the Supervision of dr. Syed Farman Husain, Augarh Muslim university, department of theology.
- Santhi Kavuri, B. (2019). The Impact of Akhlaq-I Nasiri on the Forms and Spaces of Akbar's Fatehpur Sikri, South Asian Studies, Vol 35, No 1, Pp 43-62.
- Shoaib Ayubi, Z. (2015). Gendered Morality: Masculinity, Marriage, and Social Relations in Premodern Islamic Ethics, all rights reserved, Philosophy in the Department of Religious Studies, University of North Carolina, Chapel Hill, 325 p.
- Islahi, A. (2005). Contributions of Muslim Scholars to the History of Economic Thought and Analysis upto 15th Century, Islamic Economics Institute, Scientific Publishing Centre, 1st edition, King Abdulaziz University, Jeddah, 138 p.
- Kashima, Y., Fernando, J. (2020). Utopia and ideology in cultural dynamics, Current Opinion in Behavioral Sciences, Vol 34, Pp 102-106.
- Shojaei, Gh., Shojaei, A., Shojaei, S. (2014). Position and role in the governance according to Nasir al-Din Tusi, New York Science Journal, Vol 7, No 9, Pp 54-59.
- Wickens, G. M. (2014). "AKLĀQ-E NĀṢERĪ," Encyclopædia Iranica, Vol 1, available online at: <http://www.iranicaonline.org/articles/aklaq-e-naseri> (accessed on 13 May 2014).
- Yurtkuran, S., Gözde, K., Taneli, Y. (2013). An Innovative Approach in Architectural Education: Designing a Utopia, Procedia - Social and Behavioral Sciences, Vol 89, Pp 821 - 829.

